

УДК 341.1

С.В. Фоміна**СПОСОБИ ТА ФОРМИ ГОЛОСУВАННЯ
НА ВИБОРАХ У ЗАРУБІЖНИХ
КРАЇНАХ**

Анотація. У статті розглянуті теоретичні проблеми основних форм голосування на виборах у зарубіжних країнах. Визначено способи голосування у виборчому законодавстві зарубіжних країн. Подана загальна характеристика основних способів та форм голосування на виборах.

Ключові слова: виборча система, голосування поштою, дострокове голосування, голосування за дорученням, заочне голосування.

Аннотация. В статье рассмотрены теоретические проблемы основных форм голосования на выборах в зарубежных странах. Определены способы голосования в избирательном законодательстве зарубежных стран. Дана общая характеристика основных способов и форм голосования на выборах.

Ключевые слова: избирательная система, голосование почтой, досрочное голосование, голосование по доверенности, заочное голосование.

Abstract. Basic forms of voting in elections at foreign countries are stated in the article. Existing methods of voting in the election laws of foreign countries are defined. General description of the main methods and forms of voting in elections is submitted.

Key words: election system, voting by mail, early voting, proxy voting, absentee vote.

Держава, що проголошує демократичні ідеали та прагне їх втілити у життя, має створити належні умови для волевиявлення громадян. Серед таких умов одне з центральних місць посідає доступність процедури голосування. Виборче законодавство країни має формуватися з урахуванням особливостей соціального розвитку країни, рівня політичної культури населення, розвитку технічних засобів та рівня їх доступності. Крім того, доступ до процедури голосування не повинен обтяжуватися юридичними формальностями, а спосіб голосування має бути прозорим та зрозумілим для виборців. Інакше у країні буде стрімко розвиватися виборчий абсентеїзм.

В умовах зниження політичної активності громадян та їх зацікавленості у формуванні представницьких органів влади, про що свідчили виборчі кампанії наприкінці ХХ століття, демократичні зарубіжні країни почали запроваджувати новітні способи та форми голосування. З урахуванням небезпеки руйнування принципів прозорості та маніпуляції результатами голосування були запроваджені системи голосування з дистанційним доступом або ж такі, що спрощують процедуру голосування і в такий спосіб сприяють підвищенню рівня виборчої активності.

Дослідженням способів та форм голосування займалися провідні вітчизняні та зарубіжні конституціоналісти, серед яких можна відзначити С.Д. Князева, Ю.Б. Ключковського, А.Е. Постнікова, О.А. Плешкову, В.В. Красинського, Д.В. Джонса та ін. Проте наявний на сьогодні рівень наукового осмислення названої

проблематики не відповідає викликам сьогодення, зокрема потребують узагальнення й систематизації ті способи і форми голосування, що стали здобутком конституційно-правової практики протягом останніх десятиліть, необхідний комплексний критичний аналіз зарубіжного досвіду в даній сфері тощо. Наше дослідження має на меті певним чином усунути названі недоліки конституційно-правової доктрини з урахуванням перспектив удосконалення вітчизняного виборчого законодавства.

У результаті попередніх досліджень світової практики проведення процедури голосування як стадії виборчого процесу нами було обґрунтовано висновок про те, що слід розрізняти способи та форми голосування на виборах. У сучасній науковій літературі єдиний підхід до розуміння сутності цього явища та його класифікації відсутній. Розглядаючи голосування на виборах як юридично правомірну дію, зазначимо, що вона може бути реалізована у різні способи. Під способом у цьому контексті розуміється безпосередній механізм виявлення власної політичної волі виборців. Такими способами в сучасних зарубіжних країнах можуть бути: заповнення виборчого бюлетеня; використання виборчої машини; голосування через Інтернет; інші способи, що рідко використовуються (підняття руки, прохід через «виборчу арку» тощо). Спосіб голосування визначається державою з урахуванням рівня науково-технічного прогресу, рівня технічно-експлуатаційної обізнаності населення та рівня політичного розвитку держави.

Заповнення виборчого бюлетеня досі залишається найбільш поширеним в усьому світі, традиційним способом голосування. Його характеристики присвячено чимало наукових праць, тому ми зосередимо свою увагу на тих способах, що використовуються не так давно і виглядають найбільш перспективними на сучасному етапі розвитку державності та технологій.

Першим серед них назвемо використання виборчої машини. Цей спосіб голосування передбачає застосування пристрою для автоматичної реєстрації та/або підрахунку голосів виборців. На сьогодні використовуються виборчі машини різних видів і типів. Серед цих типів слід окремо виділити декілька найбільш розповсюджених. Так, згідно з технологією реєстрації голосу (Vote-recording Technologies) заповнений бюлетень поміщають до виборчої машини, яка реєструє відображене на виборчому бюлетені чи іншій картці результат волевиявлення та здійснює автоматичний підрахунок результатів голосування. У свою чергу, перфоровані карти (Punched Card) використовуються разом з машинами для голосування, які залишають отвір в перфокарті, що і становить процес голосування, після чого виборець опускає перфокарту до виборчої скрині. Оптичне сканування (Optical Scan (Marksense) передбачає здійснення виборчою машиною зчитування інформації оптичними засобами. Нарешті, електронна виборча система прямого запису (Direct-recording Electronic Voting System – DRE) – це голосування шляхом запису голосу за допомогою електронного дисплея, забезпечене механічними або оптико-електронні компонентами, які можуть бути активовані виборцем; при цьому вибір виборця обробляється за допомогою комп'ютерної програми.

У зарубіжних країнах використання виборчих машин набирає значного розмаху. Так, у Канаді голосування з використанням електронних засобів з 2000 року було введено як експеримент на окремих виборчих округах. Не відкидає можливості використання виборчих електронних машин Федеративна Республіка Німеччина [1, с. 157]. У Боліваріанській Республіці Венесуела практикується використання систем автоматизованого голосування [2, с. 171].

В умовах розбудови інформаційного суспільства пріоритетним способом голосування стає голосування через Інтернет. Існуюча практика застосування електронного голосування свідчить про існування двох його основних типів. Першим із них є електронне голосування, що здійснюється під наглядом представників держави на виборчій ділянці з використанням електронних машин. Другий спосіб – дистанційне електронне голосування, яке здійснюється в умовах дистанційного доступу до процедури голосування, наприклад, з персонального комп'ютера або мобільного телефону через Інтернет. Саме останній варіант, на наш погляд, є самостійною формою голосування поряд із застосуванням виборчих бюлетенів та виборчих машин.

Політичні наслідки використання всесвітньої мережі можуть бути неоднозначними. Так, у виборчому процесі Інтернет дозволяє долати географічні та організаційні перешкоди. Поруч із цим його використання зумовлює виникнення додаткових факторів, що загрожують національній безпеці країни. Головним ефектом від запровадження цього способу голосування є можливість залучення до голосування більшої кількості електорату. Серед країн – членів ОБСЄ – електронне голосування на сьогодні вже використовується в Естонії, Нідерландах та Швейцарії.

Серед позитивних рис використання цієї сучасної форми голосування слід відмітити: зручність голосування для виборця; підвищення явки виборців; зменшення витрат на проведення процедури голосування. Водночас більш глибокий організаційно-правовий аналіз голосування через Інтернет дає підстави стверджувати про існування окремих негативних аспектів, як-то: низький рівень забезпечення таємниці голосування; аутентифікація (встановлення особи виборця при реєстрації) і пов'язана з нею проблема надійності ключів доступу до сервера для голосування; зловживання правом з метою впливу на результати голосування; створення фальшивого віртуального сервера тощо.

З позиції окремих західних дослідників інтернет-голосування є прогресивним способом голосування і має серйозний потенціал за умови реалізації повного контролю за усіма складовими (програмним, апаратним та людським фактором [3]. У Російській Федерації з цього приводу А.В. Павлушин та А.Е. Постников зазначають, що використання електронного голосування має здійснюватися із забезпеченням таємниці голосування в умовах ідентифікації виборця і збереження доказової сили здійсненого волевиявлення [4, с. 13]. Інші дослідники, продовжуючи цю думку, стверджують, що рівень розвитку використання зазначеного способу голосування залежатиме у майбутньому від рівня розвитку техніки та психологічної готовності громадян до такого голосування [5].

Сучасна зарубіжна практика проведення процедури голосування свідчить про неготовність жодної з країн перейти повністю до Інтернет голосування. Тому цей новітній спосіб голосування поки що співіснує з двома вище означеними, як альтернативний. Однак не можна не звернути увагу на практику кантону Женева (Швейцарія), де починаючи з 2010 року існує голосування через Інтернет [6]. Швейцарський дослідник електронного голосування М. Шевальє відзначає цілісність системи такого голосування, яка природно вмонтована у виборчу систему країни і при цьому має високий рівень довіри серед населення [7].

Форми голосування слід розглядати як безпосередні умови доступу до процедури голосування, які існують в межах тих способів голосування, котрі були охарактеризовані вище. На наш погляд, сформульовані форми голосування можуть використовуватися щодо кожного окремого способу. Сучасна наукова література знає різні класифікації форм голосування. Так, Е.Н. Хрустальов вважає, що видами голосування є: дострокове, голосування в приміщенні виборчої дільниці у день виборів, голосування поза межами для голосування, голосування за відкріпним посвідченням, повторне голосування [8, с. 106]. Інший російський дослідник – О.А. Плешкова – здійснює власну класифікацію способів голосування за різними критеріями: за часовою ознакою (дострокове, голосування у день виборів; за територіальним принципом (на виборчій дільниці в межах виборчого округу, де зареєстрований виборець, у обмеженому переліку виборчих округів; на території будь-якого виборчого округу, на виборчій дільниці поза межами країни); за місцем проведення (в спеціально визначених приміщеннях, на пересувних виборчих пунктах, за місцем проживання, на виборчій дільниці); за механізмом реалізації (особисто або за дорученням); за способом доставки бюлетеня (особисто, поштою або змішаним способом) [9, с. 67–69].

На наш погляд, серед форм голосування, які застосовуються в сучасних зарубіжних країнах, можна визначити такі: дострокове голосування; особисте голосування за місцем виборчої адреси; голосування за дорученням; заочне голосування; голосування поштою; голосування за місцем перебування виборця; голосування в мобільному виборчому пункті; голосування за кордоном. Охарактеризуємо їх більш детально.

Особисте голосування за місцем виборчої адреси – це форма голосування, що є найпростішою і застосовується при голосуванні бюлетенями та виборчими машинами. Організатори виборчого процесу здійснюють утворення пунктів для голосування з дотриманням принципів територіальної організації виборчого процесу. Його застосування в зарубіжних країнах є класичним підходом до організації проведення голосування. Проте цей спосіб за своїм змістом має суттєвий недолік: така організаційна структура стадії голосування об'єктивно призводить до зниження кількості виборців, які можуть прийняти участь у голосуванні. В умовах проведення заходів щодо активізації електорату, в зарубіжних країнах повсюдно застосовують інші форми голосування.

Так, голосування поштою було запроваджено у зв'язку з необхідністю підвищення політичної активності виборців. За результатами дослідження Європейської комісії

за демократію через право (Венеціанської комісії), вже сьогодні правом голосування поштою наділені громадяни 21 країни. У 9 з них ця форма голосування передбачається для громадян, які проживають за кордоном (Австрія, Німеччина, Іспанія, Ірландія, Італія, Ліхтенштейн, Люксембург, Мексика та Словаччина), тоді як в 12 – це єдино можлива форма (Бельгія, Боснія і Герцеговина, Естонія, Киргизстан, Латвія, Литва, Нідерланди і Португалія – для осіб, які тимчасово перебувають за кордоном, Великобританія, Словенія, Швеція і Швейцарія – щодо парламентських виборів) [10]. Можливістю голосування поштою користуються близько 10% виборців у Великобританії, Німеччині та в Данії.

Різноманітність правових механізмів застосування цієї форми голосування обумовила можливість класифікації окремих видів голосування поштою. Російський дослідник голосування В.В. Красинський пропонує виділяти зовнішнє та внутрішнє голосування поштою. На його думку, зовнішнє голосування поштою здійснюється громадянами, котрі володіють активним виборчим правом і знаходяться поза межами території держави, що передбачає надходження виборчої кореспонденції з інших країн. Внутрішнє голосування поштою здійснюється виборцями, котрі знаходяться на території держави свого громадянства, і припускає пересилання поштових відправлень у межах території даної держави. У ряді зарубіжних країн використовується лише зовнішнє голосування поштою (Бельгія, Франція, Італія), в більшості інших держав (Австрія, Австралія, Великобританія, Німеччина, Іспанія, Канада, Нова Зеландія, Швейцарія, Швеція) визнаються обидва види поштового голосування [11, с. 100].

Голосування поштою можна класифікувати й за іншими підставами, зокрема за порядком надання цього права. Привертає увагу надання права голосування засобами пошти виборцям, які перебувають у межах держави. Ця правомочність може бути надана окремому виборцю уповноваженим органом після розгляду документів, які підтверджують поважність причин. Така практика дозвоільного голосування спостерігається у різних країнах. Першопочатково у Великобританії дозволялося голосувати поштою особам, які за релігійними переконаннями або фізичним станом не можуть прибути до виборчої дільниці. З 16 лютого 2001 року це право було надано кожному. Винятком залишаються виборці Північної Ірландії, яким і досі необхідно обґрунтовувати потребу голосування поштою. За умовами здійснення цієї форми голосування голос можна подати за 6 днів до дня голосування [12, с. 108].

У Федеративній Республіці Німеччина виборець може скористатися поштовим голосуванням, якщо у день голосування він не має змоги перебувати за своєю виборчою адресою, переїхав до нового місця проживання і не встиг отримати відкріпне посвідчення, через професійні причини або за станом здоров'я не може прибути на дільницю [1, с. 106]. В Австралії передбачений розгорнутий перелік причин голосування поштою: робота, хвороба, релігійні переконання, від'їзд, інвалідність, проживання на відстані понад 8 км від виборчої дільниці [13].

Іншим видом внутрішнього голосування є випадки надання права голосування поштою будь-якому виборцю (довільне голосування поштою). В окремих країнах при цьому не вимагається подання будь-яких обґрунтовуючих документів. Так, у

Канаді практика голосування поштою введена з 1993 року. Це право надано громадянам, які тимчасово відсутні за місцем проживання (студенти, особи у відпустці тощо). Голосування поштою дозволене і в Швеції. Правом на використання такого способу голосування можуть скористатися члени екіпажу, що перебувають за кордоном, а також громадяни Швеції, які перебувають поза межами країни. Такі поштові відправлення мають бути датовані до початку процедури голосування і бути доставлені до початку підрахунку голосів [1, с. 240].

Дострокове голосування – це форма голосування, яка передбачає можливість виборця здійснити завчасне волевиявлення у загальновизначеній законодавством формі. Дострокове голосування створює особливі переваги для осіб, які знаходяться в короткій поїздки за кордон у день виборів. Так, у Білорусі це можливо за 5 днів до виборів, у Данії – за 3 місяці, а у Фінляндії – від 5 до 8 днів наперед. Ця форма голосування передбачається також в Андоррі, Киргизстані, Литві, Мальті та Норвегії, де це – єдина форма, доступна тим, хто знаходиться за кордоном. Таким чином, ця форма голосування є альтернативною. Дострокове голосування здійснюється у дипломатичних та консульських установах [10].

Надання права скористатися цією формою голосування обмежується в зарубіжних країнах колом осіб, які в день проведення голосування не зможуть скористатися послугами органів управління виборами. Зокрема, за законодавством Фінляндії правом дострокового голосування користуються особи, що перебувають на стаціонарному лікуванні у лікарнях, перебувають за кордоном, знаходяться у пенітенціарних закладах, члени екіпажів фінляндських суден, які перебувають за кордоном, а також особи, які за станом здоров'я не зможуть прибути до виборчої дільниці у день голосування. Дострокове голосування, як правило, здійснюється на виборчих дільницях за місцем виборчої адреси, у межах пенітенціарного закладу або на фінському судні, яке перебуває за кордоном. За загальними правилами дострокове голосування починається за 11 днів до дня голосування і завершується за 8 днів до дня голосування за кордоном та за 5 днів в межа країни [14, с. 287].

У Канаді з цією метою утворюються окремі дільниці для голосування. Вони функціонують з 12:00 по 20:00 п'ятниці, суботи та понеділка на 10, 9 і 7 день до дня проведення офіційного голосування [12, с. 244]. В Австралійському Союзі в засобах масової інформації обов'язково публікується оголошення про час і місце проведення дострокового голосування. Виборці, які бажають скористатися цим правом, зобов'язані подати відповідну заяву до окружного уповноваженого з виборів. При цьому закон про вибори встановлює вичерпний перелік підстав для дострокового голосування [2, с. 59].

Голосування за дорученням є не досить розповсюдженим способом голосування на виборах в зарубіжних країнах. Його зміст полягає у тому, що виборець вправі доручити здійснення волевиявлення іншій особі від власного імені. При цьому слід звернути увагу, що заповнення виборчого бюлетеня замість особи, яка має фізичні вади і не в змозі самостійно здійснити це, не може вважатися голосуванням за дорученням. Положення про голосування за дорученням існує в таких державах, як Алжир, Бельгія, Великобританія, Монако, Нідерланди, Франція, Швеція та ін.

Так, у Великобританії встановлюється можливість голосування через довірену особу (by proxy). Законодавство встановлює вичерпний перелік підстав для надання такої можливості виборцю. Документальна частина процедури встановлює обов'язок виборця довести існування конкретних підстав [15, с. 110]. Голосування за дорученням також практикується у Швеції. Підставами для цього може слугувати похилий вік, фізичний стан, стан здоров'я, перебування у пенітенціарному закладі. При цьому доступ до процедури мають тільки ті виборці, які обслуговуються Поштовим відомством Швеції.

Проведення виборів заочним способом передбачає організацію голосування виключно через дистанційне волевиявлення (поштою, Інтернетом тощо). У зарубіжних країнах має місце двоїстий підхід до визначення заочного голосування. В окремих випадках мають місце визначення заочного голосування у загальному та індивідуальному плані.

Заочне голосування запроваджено у багатьох країнах світу. У Великобританії 1 квітня 2004 року було прийнято Акт про експеримент з проведення заочних виборів до Європейського парламенту та місцевих органів влади (European Parliamentary and local Elections (Pilots) Act 2004). Згідно з названим Актом вибори повинні проводитися виключно поштою. Експериментальною територією стали північно-східні і східні графства [15, с. 109]. В Австралії серед допустимих форм проведення голосування є заочне голосування. Це можливо здійснити у разі перебування виборця поза межами свого виборчого округу. Такий виборець може проголосувати на будь-якій виборчій іншого виборчого округу в межах штату. Процесуальною особливістю набуття такого права є подання відповідної заяви у встановленій формі окружній уповноваженій особі округу за місцем виборчої адреси [2, с. 60]. У Сполучених Штатах Америки дозволено заочне голосування громадян на федеральних виборах у разі їх перебування за кордоном. Усі громадяни США можуть отримати свої порожні бюлетені в електронному вигляді електронною поштою, факсом або Інтернетом шляхом скачування форми [16].

Голосування за місцем перебування виборця. Організація проведення голосування в зарубіжних країнах у більшості випадках пов'язана зі створенням пунктів для голосування. Основна частина населення здійснює волевиявлення саме у спеціально обладнаних приміщеннях. При цьому законодавство окремих країн світу досить одноманітно підходить до визначення способів голосування. Поряд з голосуванням за місцевим виборчої адреси може застосовуватися голосування за місцем перебування (проживання виборця). Детальний аналіз цього інституту виборчого процесуального права у частині теоретичного обґрунтування не має потреби, оскільки практика України у застосуванні цього способу голосування є достатньою.

Окрему увагу привертає система особливих підстав для голосування за місцем перебування (проживання) виборця. Органи управління виборчим процесом забезпечують голосування виборцям за місцем їх проживання в межах виборчої дільниці, у разі їх неможливості самостійно прибути до виборчої дільниці за станом здоров'я. До цієї категорії осіб також в українській практиці належать особи, які

перебувають у лікувальних установах, у яких не внесені до списків спеціальної виборчої дільниці. В цілому цей спосіб голосування має дозвільний характер і є виключно організаційною формою сприяння держави участі виборця у голосуванні. Голосування за місцем проживання є розповсюдженою формою для країн Східної Європи, у яких інші форми голосування зустрічаються досить рідко. При цьому варто відзначити, що організатори виборів та представники громадськості серйозно нарікають на особливості цієї форми голосування, вказуючи на цей інститут як на один з вагомих засобів фальсифікації результатів голосування.

Голосування в мобільному виборчому пункті. Ця форма голосування є мало поширеною і полягає в участі виборця у голосуванні за допомогою мобільного пункту. В Австралії команди мобільних пунктів для голосування функціонують там, де у виборців немає змоги дістатися до виборчої дільниці. Мобільні виборчі дільниці функціонують у деяких лікарнях, будинках пристарілих, пенітенціарних закладах та в окремих районах країни [13].

Голосування за кордоном дозволяє громадянам, які проживають за межами своєї країни, продовжувати брати участь у політичному житті країни громадянської приналежності. Створення умов волевиявлення для голосування за кордоном є проявом гарантування рівності в політичних правах незалежно від місця проживання. Сучасна виборча практика в зарубіжних країнах не завжди надає право голосу особам, які перебувають поза країною. У таких країнах, як Болгарія, Бразилія, Угорщина, Грузія, Ісландія, Корея, Марокко, Молдова, Польща, Румунія, Росія, Сербія, Україна Хорватія, Чорногорія і Чеська Республіка, громадяни, що проживають за кордоном, можуть голосувати тільки особисто. Особисте голосування є одним із можливих методів голосування в 15 інших країнах членах ОБСЄ (Алжир, Білорусь, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Данія, Латвія, Литва, Норвегія, Португалія, Словенія, Фінляндія, Франція, Швеція та Естонія). У всіх цих випадках голосування проходить у дипломатичних або консульських установах у відповідній країні [10].

На підставі викладеного вище, можна зробити такі висновки:

1. Сучасні тенденції розвитку способів голосування свідчать про збереження голосування паперовими бюлетенями як основного способу волевиявлення. При цьому стрімкого розвитку набуває система автоматизованого та електронного голосування, яке застосовується на окремих видах виборах або в окремих регіонах країни.

2. Встановлення голосування на виборчій дільниці як єдиної форми волевиявлення є очевидним завідомим заниженням явки виборців на виборах, а також встановленням законодавчих перепон у реалізації виборчого права кожним виборцем. Значна частина виборців у день голосування не має змоги бути присутнім на виборчій дільниці. Для таких громадян держава зобов'язана створити альтернативні механізми реалізації виборчого права.

3. Зниження рівня політичної активності виборців у багатьох країнах вимагає застосовувати різних форм дистанційного голосування. Різноманіття форм дистанційного голосування створює можливості для різних країн обирати найбільш прийнятні.

Література

1. Современные избирательные системы. Вып. 2 : Аргентина, Германия, Швеция / А.Г. Орлов, Ю.И. Лейбо, И.А. Ракитская; науч. ред. Ю.А. Веденеев, В.И. Лысенко ; Центральная избират. комиссия РФ. – М. : РЦОИТ; Норма, 2007. – 320 с.;
2. Современные избирательные системы. Вып. 4: Австралия, Венесуэла, Дания, Сербия / Т.И. Чурсина, А.Г. Орлов, И.А. Ракитская, К.А. Половченко; науч. ред. А.В. Иванченко, В.И. Лафитский. – М.: РЦОИТ: Ин-октаво, 2009. – 480 с.;
3. Дибиргаджиева Д. А. Применение сети Интернет в избирательном процессе / Д.А. Дибиргаджиева // Международная научная конференция студентов, аспирантов и молодых учёных «Ломоносов-2011». – Режим доступа: http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2011/1361/28205_f5d4.pdf;
4. Павлушкин А.В. Правовой механизм дистанционного электронного голосования (анализ возможной модели) / А.В. Павлушкин, А.Е. Постников // Журнал российского права. – 2009. – № 11. – С. 5–13;
5. Токарева Е.А. Перспективы использования средств дистанционного голосования в РФ / Е.А. Токарева // Материалы Международного молодежного научного форума «ЛОМОНОСОВ-2011» / Отв. ред. А.И. Андреев, А.В. Андриянов, Е.А. Антипов, М.В. Чистякова. – М.: МАКС Пресс, 2011. – Режим доступа: http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2011/1361/30308_flc3.pdf;
6. Шульга-Морская Т.В. Практика электронного голосования в кантоне Женева (Швейцария) / Т.В. Шульга-Морская // Материалы Международного молодежного научного форума «ЛОМОНОСОВ-2012» / Отв. ред. А.И. Андреев, А.В. Андриянов, Е.А. Антипов, М.В. Чистякова. – М.: МАКС Пресс, 2012. – Режим доступа: http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2012/1959/39661_646f.pdf;
7. Chevallier M. La solution genevoise de vote electronique a coeur ouvert // – Режим доступа: http://www.ge.ch/evoting/doc/Flash_Informatique_juin_2011.pdf;
8. Хрусталева Е.Н. Голосование на выборах: виды и особенности / Е.Н. Хрусталева // Актуальные проблемы государства и права на рубеже веков. Материалы конференции, посвященной 40-летию Юридического факультета ДВГУ. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1998, Ч. 1. – С. 105–108;
9. Плешкова О.А. Конституционно-правовые основы обеспечения избирательных прав граждан в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Плешкова О.А. – М., 2002. – 23 с.;
10. Дюрю Ж., Тросканий Л. Европейская комиссия за демократию через право (Венецианская комиссия) «Доклад о голосовании за рубежом» утвержденный на Совете по демократическим выборам на 37-ом заседании (Венеция, 16 июня 2011 года) и Венецианской комиссией на 87-й пленарной сессии (Венеция, 17–18 июня 2011 года) [Электронный ресурс] // Официальный веб-сайт Европейская комиссия за демократию через право. – Режим доступа: <http://www.venice.coe.int>;
11. Красинский В.В. О проблемах почтового голосования на выборах в зарубежных странах / В.В. Красинский // Журнал российского права. – 2008. – № 12. – С. 100–107;
12. Современные избирательные системы. Вып. 1: Великобритания, Канада, Мексика, Польша / Д.В. Лафитский, Н.М. Касаткина, А. Г. Орлов, Н. Ю. Трещетенкова. – М. : РЦОИТ: Норма, 2006. – 496 с.;
13. Voting // Офіційний веб-сайт Австралійської виборчої комісії. – Режим доступа: <http://www.aec.gov.au>;
14. Современные избирательные системы. Вып. 3: Испания, США, Финляндия, Япония / А.Г. Орлов, В.И. Лафитский, И.А. Ракитская, Т.О. Кузнецова; Науч. ред. А.В. Иванченко, В.И. Лафитский. – М.: РЦОИТ: Типография «Новости», 2009. – 448 с.;
15. European Parliamentary and local Elections (Pilots) Act 2004 // Режим доступа: www.legislation.gov.uk;
16. Absentee Voting Information for U.S. Citizens Abroad // The State Department's Office of American Citizens Services and Crisis Management (ACS). – Режим доступа: http://travel.state.gov/travel/living/overseas_voting/overseas_voting_4754.html.